

БАДИЙ АСАР ТИЛИНИ ЎРГАНИШНИНГ МОҲИЯТИ

Сотволдиева Садоқат

Қарши давлат педагогика институти
Қарши шаҳри, Ўзбекистон

Аннотация. Мазкур мақолада бадиий матнга лингвистик ҳамда поэтик қаракшнинг моҳияти – бадиий матн (кўпроқ шеърий матн)ни лингвопоэтик таҳлил қилиш моҳияти юзасидан фикрлар билдирилган. Мақолада аввало лингвопоэтиканинг вазифаси, бадиий матн тилини лингвистик ўрганиш ҳамда лингвопоэтик жиҳатдан ўрганиш, бундай тадқиқотлар ўртасидаги яқинлик ҳамда жиддий тафовутлар рус ва ўзбек тилшунослигига қай даражада ўрганилганлиги ҳамда қандай хулосаларга келинганлиги хусусида мулоҳазалар баён қилинган. Асосий эътибор эса бадиий асар тилини поэтик аспектда ўрганиш муаллиф маҳоратини ёритиш усули эканлига қаратилган. Бадиий матн сифатида асосан мумтоз аёллар шеъриятидан Самар Бону, Дилшоди Барно, Анбар отин ижоди намуналари олинган.

Калит сўзлар: Тил, сўз, нутқ, коммуникатив нутқ, эстетик мақсад, эмоционал-экспрессивлик нутқ, матн, бадиий матн, бадиий тил, лингвистика, фонетик, морфологик, лексик хусусият.

Инсонга улуғ неъматлардан энг аълоси тил ҳисобланади. Тил эса кишиларнинг ўзаро алоқа қиласидан, ўзаро мулоқот қиласидан бир воситаси ҳисобланади. Бу ўринда тилнинг умумий функцияси, яъни коммуникатив вазифаси ҳақида сўз бормоқда. Агар унинг материал сифатидаги вазифасига келсақ, бошқа ўндан зиёд санъатлардан фарқли ўлароқ, адабиётнинг асосий материали сўз ҳисобланади. Янаям соддароқ ифодаланса, илмий ва бадиий асарларнинг ашёси сўз саналади. Чунки “адабиёт” сўзи умумий ном. Демак, адабиётда истифода қилинадиган сўзлар яна таснифланади. Бири илмий, илмий-оммабоп асарлар тили бўлган сўзлар қатлами бўлса, иккинчиси, бевосита бадиий асарнинг материали бўлган бадиий сўзлардир. Яна тасниф керак: поэзия тили, проза тили. Проза тили асосан жимжимадорликдан бирмунча холи бўлган сўзлар билан “қад” ростласа, поэзия тили образлилик, тасвирийлик, таъсирчанликни юзага келтириш мақсади билан “ишлил”га учраган тил ҳисобланади. “...ишил оқибатида табиий ашё (материал) эстетик ашё қимматини олиб юксалади, бадиий асарга айланади” [1,18].

Адабиётнинг сўз санъати эканлиги, уни “ҳаракатлантирувчи” унсури тил эканлиги ҳақидаги ҳақиқатни ҳеч ким ҳеч бир замонда инкор этган эмас. Кишилик тарихида адабиёт аталмиш дунёни образли идрок этиш санъати пайдо бўлибдики, бу санъатнинг ифода воситаси бўлган сўз, тилни тадқиқ этмоқдай машаққатли юмуш инсон тасаввури ва тафаккурини муттасил банд этиб келади [1]. В.М.Жирмунский сўзлари билан айтганда, “...поэзияни ўрганиш бошқа ҳар қандай санъатни ўрганишда бўлгани каби унинг

материалини ва бу материалдан бадиий асар яратиш усулларини аниқлашни тақозо этади” [1,18].

Эстетик аспектдан қаралганида, бадиий асар тили бироз қисқартирилиб “бадиий тил” термини билан ҳам юритилади. Бадиий асар тилининг эстетик функциясини эса қуидагилар ташкил қиласди:

1. Фикр, тушунча ифодаловчи бирлик.
2. Бадиий асар асосини ташкил этувчи образлиликни намоён қилувчи унсур.
3. Бадиий асарнинг мазмуни, ғоясини юзага келтирувчи восита.
4. Шу восита сабабидан юзага келадиган эстетик таъсир.

Ана шу тўрт принцип бадиий асар тилини поэтик аспектда ўрганиш лингвистик аспектда ўрганишдан фарқ қилишини кўрсатади. Кўрсатилган воситалар, модомики, “бадиий тил” мақомини белгилар экан, унинг эстетик доираси фонетик-фонологик воситалар, лексик воситалар, синтактикастилистик воситаларни қамраб олинишини ҳам назарда тутиш лозимлигини кўрсатади. Янада аникроқ айтганда, агар фонетик-фонологик воситалар аспектида қараладиган бўлса, товуш алмашиниши, товуш тушиши, товуш иккиланиши, унлиларни чўзиш, ундошларни қўшалоқ ёки бирин-кетин такрорланиб қўлланиши, урғу, пауза, товуш такрори бўлган ассонас ҳамда аллитрация ва яна товушнинг ҳарф сифатида шаклан турли маънога ишора қилиш усуллари (хуруфий санъатлар) ташкил қиласди. Тилнинг эстетик таъсиричанлигини лексик планда ўрганишнинг эса воситалари кенг. Кўп маънолилик, яъни метафора, метонимия, синекдоха, вазифадошлиқ, сўзларнинг маъно ва шаклига қўра турлари – синонимлик, унинг тўлиқ, маъновий ҳамда контекст доирасидаги маънодошлиги, омонимлик ва унинг омограф, омофон каби қўринишлари, антонимлик ва унинг бир туркум ҳамда турли сўз туркумларида намоён бўлиши, паронимлик, фразеологик, идиоматик турлари, тасвирий воситалардаги иштироки, шунингдек, парамеологик ҳамда ономастик воситалар, парафразалар ташкил этади. Ҳатто тарихан чегараланган лексика – архаизм ҳамда историзмларнинг ҳам бадиий сўзни ҳосил қилишда алоҳида ўрни мавжуд. Лингвистикада бадиий матн хос бўлган лингвотахлил объектлари, адабиётшуносликда поэтик таҳлил объектлари мавжуд экан, уларни икки томонлама текшириш заруриятини келтириб чиқаради. Россия тил илмида “Язык Пушкина”, “Язык Толстого”, “Язык Тургенева”, “Язык Анны Ахматова” сингари монументал китобларнинг нашр этилиши XX аср жаҳон тилшунослик илмида бадиий матн тадқиқига эътибор кучайганидан дарак беради.

Ўзбек тилшунослигига бадиий асар тилини тадқиқ қилишни Айюб Ғулом бошлаб берган бўлса, ўзбек адабиётшунослигига Иzzat Султон асослаб берган [2]. Айюб Ғуломдан кейин ўнлаб тилшунослар, жумладан, И.Кўчкортоев, И.Мирзайев, Т.Бойкўзийев, А.Нурмонов, М.Миртожиев, Н.Махмудов,

С.Ашурбойев, М.Тожибайева сингари тилшунослар бадий асар тилини лингвистик аспектда текшириб, фаннинг бу йўналишини том маънода илмий тадқиқот обьектига айлантирган бўлсалар, адабиётшуносликда ҳам бадий матнни эстетик аспектда ўрганиш алоҳида йўналишга айланди. Шу икки йўналишнинг уйғунлашуви эса тилшунослик ва адабиётшунослик кесимида лингвопоэтика йўналишини юзага келтирди ва бу борада тил илмида алоҳида янгилик бўлган тадқиқотлар амалга оширилди [5]. Лингвопоэтиканинг шаклланишида рус тилшуносларинг хизматлари катта эканлигини ҳеч бир истисносиз эътироф этишга тўғри келади. Айниқса, тилшунос Л.В.Щербанинг фикрича, бадий асарни ўрганиш фақат ундаги ғояни аниқлаш, тимсолларга таъриф бериш, муаллиф позициясини белгилаш билангина эмас, балки унинг тил материалига лингвопоэтик нуқтайи назар билан қарап лозимлигини ҳам ғоят муҳимлигини кўрсатиб берган [6,26]. Антик давр маҳсули бўлган “Поэтика” (Арасту), ўрта асрлар Европасининг нодир ёдгорлиги “Шеър санъати” (Буало) асарларида ҳам фақат поэтикага оид фикрларгина эмас, лингвистикага дахлдор қараплар ҳам баён этилган. А.А.Потебнянинг фикрича, ҳар қандай матнда поэтик ҳолат кузатилади. Янаям тўғриси, матн муаллифи ўз фикрини равон қилиш учун айрим бир таъсирчан тил унсурларини ишга солади. Шу сабабдан бўлса керак, А.А.Потебня лингвистикани поэтикага яқинлаштириш кераклигини зарур деб билган. В.В.Виноградовнинг тадқиқотларида бадий асар таҳлили жараёнида шоир ёки ёзувчи дунёқарашида мавжуд бўлган муайян даврга хос бўлган мафкуравий ва сиёсий, этномаданий тушунчаларни эътиборда тутиш зарур бўлади. Зоро булар лингвистик бирликлар таркибига жойлашади. В.В.Виноградов бадий нутқни ўрганишнинг икки йўлини белгилайди. Булардан биринчиси бадий асарни таҳлил қилиб тушуниш бўлса, иккинчиси, бадий асарни услубий ва эстетик томондан идрок этиш, унинг товуш, фонема, морфема, сўз ясашва бошқа томонларини ҳисобга олишни уқтиради. Бобур асарларининг семантикасини чуқур тадқиқ қилган И.В.Стеблева ҳам унинг асарларида ишлатилган ҳар бир сўзга поэтик нуқтайи назардан ҳам баҳо бериб ўтган [5]. В.М.Жирмунскийнинг фикрича, поэтика муаммоларини ўрганишда асосий масала поэтик тил ва сўз эканлигини унутмаслик лозим”. “Поэтика – бу тил, тил санъати, тил санъати тарихи” дир. Зоро, тил бадий матндаги фикрлар ҳаракатини бошқаради (Ш.Тошхужайева). Муаллиф тилдан фойдаланиш жараёнида сўзнинг эмоционаллигига эътибор қаратиши шундан.

Бадий матнни лингвопоэтик аспектда тадқиқ қилиш усуллари рус тилшунослигига яратилган илмий тадқиқотларда ўз ифодасини топган. Масалан, А.Л.Гришуин “Бадий матнни ўрганишга филологик ёндашув икки формал жиҳатдан иборат бўлиб, улар диалектик нуқтайи назардан умумий мақсадга йўналтирилади”, деб ҳисобласа, В.Я.Задорнова “...тилшунослик ва адабиётшунослик усули асосида ва улар ҳамкорлигидаги тадқиқотларни амалга ошириш лингвопоэтика соҳаси ҳисобланади ҳамда бунинг натижасида ёзувчининг ғоявий-бадий мақсадини аниқлаш имкони

яратилади”, деб ёзади. В.Я.Задорнованинг қатор тадқиқотларида лингвопоэтика соҳасининг предмети, мақсади ва тадқиқот жараёнида эътибор бериладиган масалаларга доир муаммолар очиб берилган. Унингча, лингвопоэтикада бадий образлиликни лингвистика билан боғлаш мавжуд. ...Лингвопоэтиканинг мақсади тилнинг у ёки бу бирлигини аниқлашдан иборат жараён бўлиб, бу борада муаллиф тил бирликлари ҳисобланган сўз, сўз бирикмаси, грамматик шакл ва синтактик конструкциялардан ушбу эстетик натижага мувофиқ тарзда фойдаланишига боғлик”. Лингвопоэтика бўйича тадқиқот олиб борган яна бир тилшунос А.А. Липгарт лингвопоэтикани филологиянинг бир бўлимни ҳисоблаган ва уни лингвостилистика ҳамда адабиётшунослик йўналишларига тааллуқли эканлигини асослаб берган [8].

Рус тилшунослигида яна бир қатор тадқиқотлар борки, улар ҳам лингвопоэтиканинг фан сифатида шаклланиши, бу йўналишда олиб бориладиган тадқиқотларда масаланинг қайси томонларига кўпроқ эътибор қаратиш муҳимлиги кўрсатилганлиги жиҳатидан аҳамиятлидир. Айниқса, З.М.Эшмамбетова, В.Д.Асанов, А.К.Жунусбайева, Е.В.Сомова, С.В.Титова, Е.Б.Борисова ҳамда бошқаларнинг ишлари В.Я.Задорнова ҳамда А.А.Липгартларнинг лингвопоэтикага берган таърифларига мувофиқ келиши, уни турли ракурсларда ривожлантирганлиги билан аҳамиятлидир [9].

Ўзбек тилшунослигида ўзбек адиллари асарларини лингвопоэтик аспектида ўрганиш XX асрнинг охирларидан авж олганлигини эслаб ўтиш жоиз. УлардаFaфур Гулом, Абдулла Қаҳҳор, Ойбек, Усмон Носир, Зулфия, Шукур Холмирзайев, Ўткир Ҳошимов, Муҳаммад Юсуф, Эркин Аъзам, Эркин Самандар ва бошқа адилларнинг асарлари матни лингвопоэтик аспектда тадқиқ этилди. Бу борада проф. Н.Махмудовнинг бир қатор ишлари методологик асос бўлиб хизмат қилганлигини эътироф этиш лозим. Бадий матнни лингвопоэтик тадқиқи борасида проф. М.Йўлдошевнинг ишлари ҳам эътибор ва эътирофга сазовор. У ўз тадқиқотларида бадий матнни қай мақомда тадқиқ этиш зарурлиги борасида назарий фикрларини ҳавола этди ва буларни амалий жиҳатдан далиллаб берди [12].

Шуни алоҳида кўрсатиш ўринлики, бадий матнни лингвопоэтик тадқиқ, назаримизда, уч йўналишда бардавом бўлди. Биринчи йўналиш маълум бир давр адабиётининг лингвопоэтик хусусиятлари тўғрисида бўлса, иккинчи йўналиш аниқ бир адебнинг насрин ёки шеърий асарлари умуммундарижаси борасида олиб борилган тадқиқотлар, учинчи йўналиш эса, бадий асардаги айрим тил бирликларининг лингвопоэтикаси хусусида бўлди [12].

Она тилимиз лингвистик жиҳатдан бой ва эстетик жиҳатдан таъсирчан тил. Унинг муайян бадий асардаги намуналари адиллар маҳорати ўлароқ ўзининг назокати, фасоҳатини намоён этиб тураверади. Шунинг учун лингвопоэтик йўналишдаги тадқиқотлар бундан кейин ҳам бардавом бўлишига умид сўнмайди. Айниқса, халқ оғзаки адабиёти намуналари (достонлар, афсона ва эртаклар, матал ва масаллар), панднома адабиёт, сўфиёна адабиёт, агиографик асарлар, феминистик адабиёт асарлари тилини

бу аспектда тадқиқ қилиш тилимизнинг маъно нозиклиги, таъсирий қуввати, шаклий мукаммаллигини кўрсатишида муҳим аҳамият касб этишини унутмасак бўлгани.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Жирмунский В.М. Теории литературы. Поэтика. Стилистика. –Л.: Наука.1977. – Стр.18.
2. Бу ҳақида қаранг: Йўлдошев М. Бадий асар лингвопоэтикаси. – Т.: Фан, 2008.
3. Жирмунский В.М. Кўрсатилган асар. – Стр.18.
4. Ғуломов А. Бадий адабиётнинг тили ҳақида // Адабиёт ва санъат. – Т.: 1941.
5. Абдураҳмонов Ғ. Адабий асар тилини ўрганиш ҳақида // Ўзбек тили ўқитиш методикаси. – Т.: 1960.
6. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. М.: 1957. – Стр. 26..
7. Шу диссертация. – Стр. 17.
8. Липгарт А.А.Лингвопоэтическое исследование художественного текста: теория и практика. (на материале английской литературы XVI-XX в.в.) // М.: 1996. – Стр. 23.
9. Эшмамбетова З.М. Соотношение авторской речи и речи персонажа как лингвопоэтическая проблема. // АР дисс. к.ф.н. – М.: 1984.
10. Маҳмудов Н. Ўзимиз ва сўзимиз. –Т.:Адабиёт ва санъат, 1997.–58 - б.; Шу муаллиф: Тилсиёсати ва сиёсат тили // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т.:2016.–№ 4.–27- б.
11. Йўлдошев М. Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Т.: Фан, 2007.
12. Муҳаммаджонова Г. 80-йиллар охири 90-йиллар бошлари ўзбек шеъриятининг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Т.: 2003.
13. Шадиева Д. Мухаммад Юсуф шеърияти лингвопоэтикаси: Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Т.: 2007.
14. Жамолиддинова Д. Бадий нутқда парантез бирликларнинг семантик-грамматик ва лингвопоэтик хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2005.